

ГАРАНТІЇ ТА СТАНДАРТИ ЯКОСТІ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Шестерніна Н. П.,

заступник директора

Сумського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги

У статті розглянуто проблему методології оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, категоріальної її складової частини, складність оцінки та проблеми правового регулювання у зазначеній сфері. Проаналізовано стандарти оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, запропоновано їх класифікацію.

В статье рассмотрена проблема методологии оценки качества предоставления бесплатной вторичной правовой помощи, категориальной ее составляющей, сложности оценки и проблемы правового регулирования в указанной сфере. Проанализированы стандарты оценки качества предоставления бесплатной вторичной правовой помощи, предложена их классификация.

The article deals with the problem of the methodology of assessing the quality of providing secondary legal aid, its categorical component, the complexity of the assessment and the problems of legal regulation in this area. The standards of quality assessment of the provision of free secondary legal aid are analyzed and their classification is proposed.

Ключові слова: якість, стандарт, правова допомога, моніторинг центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Постановка проблеми. В умовах, коли держава знаходиться в критичному соціально-економічному, політико-правовому становищі, що обтяжене військово-збройним конфліктом, агресією проти держави та режимом воєнного стану в окремих її регіонах, різким несприйняттям запроваджених реформ населенням, непослідовністю державної політики в окремих її сферах, відсутністю стратегій та концепцій розвитку, найбільша увага з боку наукової спільноти прикута до проблем гарантування та забезпечення основоположних прав людини і громадянина, оскільки саме в названих умовах є найбільший ризик і загроза їх порушення. Право судового захисту, одним з елементів якого є доступність до правосуддя та доступ до безоплатної вторинної правової допомоги, визнано на рівні міжнародних норм, зокрема нормами Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, одним із ключових у системі гарантування забезпечення основоположних прав людини, на рівні з такими категоріями, як справедливість, повнота, законність, неупередженість суду. У цьому контексті важливого значення набуває питання гарантування якості надання безоплатної вторинної правової допомоги як гарантії забезпечення права на безоплатну правову допомогу та доступ до правосуддя.

У сучасній науці адміністративного права проблематика якості надання безоплатної вторинної правової допомоги згадується лише в поодиноких працях окремих науковців, але опосередковано. Окремі науковці досліджували питання системи (Т.Б. Вільчик) та процедури надання правової допомоги (Я.Я. Буряк, О.М. Дуфенюк, С.І. Марко, С.В. Оверчук та ін.), проте не приділяли увагу якісним показникам та стандартам. Щороку в Україні надається безоплатна вторинна правова допомога тисячам осіб, така ситуація зумовлює як практичну, так і теоретичну потребу розгляду питання гарантування якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, що має значення для науки адміністративного права та практичної реалізації забезпечення в Україні якісної правової допомоги.

Мета статті – розглянути проблемні питання визначення поняття якості безоплатної вторинної правової допомоги та методології її визначення. Задля досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: охарактеризувати категорію «якість», проаналізувати нормативно-правове забезпечення гарантій якості надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, проаналізувати методи визначення якості правової допомоги та провести класифікацію стандартів оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутися до філософського діалектичного розуміння категорії «якість», вперше воно було проаналізовано відомим давньогрецьким філософом Аристоте-

лем у IV ст. до н.е. в не менш відомій праці «Метафізика». Аристотель зазначає, що «якість є не що інше, як видова відмінність, яка належить сутності самого предмета». При цьому філософ визначає таку особливість категорії «якість», як її динамічність, тобто вона не є сталою властивістю речі, через те, що сама річ має властивість змінюватися, припиняти своє існування, втрачати свої властивості. Також Аристотель звертає увагу на те, що вимір якості є протилежним певній іншій властивості, зокрема, справедливості протилежна несправедливості, тому що біле протилежне чорному. Але при цьому як одна із названих протилежностей є якістю, так і інша є такою. Крім того, якість має свій ступінь, філософ наводить приклад: про біле говорять, що воно більш чи менш біле, ніж інше, але не завжди, наприклад, трикутне не має вищої ступені. Інколи і самій якості доступний приріст, але знову ж не завжди, наприклад, біле може стати ще білішим. Аристотель підкреслює, що якість не існує поза річчю [1]. Але такий стан визначення категорії «якість» має відношення до речі. На відміну від світу об'єктивних речей, коли йдеться про правову допомогу, ми не можемо її об'єктивізувати, а тому оцінка її якості має більш складний своєрідний та суб'єктивний характер. Законом України «Про безоплатну правову допомогу визначено, що безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається коштом Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел і полягає в наданні правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [2].

Безоплатна правова допомога за визначенням Європейського суду має бути дієвою та ефективною. Суд зазначає, що пп. (с) п. 3 ст. 6 Конвенції гарантує право на адекватний захист у процесі судового розгляду, який здійснюється як особисто, так і за допомогою адвоката; це право посилюється обов'язком із боку держави надати в певних випадках безплатну юридичну допомогу. ЄСПЛ нагадав, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а їх практичне й ефективне здійснення; це особливо справедливо щодо права на захист, яке займає чільне місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий судовий розгляд, з якого воно випливає. Як слушно підкреслено, в ст. 6 § 3 (с) говориться про «допомогу», а не про «призначення захисника». Саме призначення ще не забезпечує ефективної допомоги, адже призначений адвокат може померти, серйозно захворіти, протягом тривалого періоду бути позбавлений змоги діяти або ухилятися від виконання своїх обов'язків (ECtHR 13 May 1980, Artico v. Italy, № 6694/74, para. 33) [3, с. 2].

Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі» від 21.12.2017 р. № 4125/5 визначено Стандарти, які є комплексом основних характеристик моделі гарантованого державою захисту, передбачених міжнародними правовими актами, законодавством України, в межах яких та з урахуванням узгодженої правової позиції із суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу (тобто клієнтом) адвокат є незалежним в обранні правової позиції задля здійснення активного та розумного захисту прав, свобод та законних інтересів всіма не забороненими законом способами [4]. При цьому в наказі не наведене визначення – стандарт якості надання безоплатної правової допомоги. Аналіз наведених стандартів дає змогу визначити, що стандартом якості надання вторинної безоплатної допомоги є система вимог до надання безоплатної вторинної правової допомоги в інтересах її одержувача (клієнта), тобто суб'єктів, передбачених ч. 1 ст. 14 Закону України «Про надання безоплатної правової допомоги», що регулюється Законом України «Про надання безоплатної правової допомоги» й охоплює процес, форму, зміст і результат надання безоплатної правової допомоги.

Наведені стандарти поєднують дуальну природу правовідносин, що виникають у сфері надання безоплатної вторинної правової допомоги, тобто поєднують інтереси двох сторін – адвоката і клієнта, а тому ґрунтуються на таких принципах, як верховенство права, законність, незалежність адвокатської діяльності, конфіденційності, уникнення конфлікту інтересів, пріоритету інтересів клієнта, компетентності та добросовісності у виконанні адвокатом своїх професійних обов'язків.

Зазначені стандарти прийнято, перш за все, з метою своєчасного, якісного, тобто в необхідному обсязі, надання безоплатної вторинної правової допомоги, а також забезпечення ефективного використання коштів державного бюджету, виділених на оплату діяльності адвокатів із надання безоплатної вторинної правової допомоги, а також методична підтримка та підвищення професійного рівня адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Крім того, можна запропонувати таку класифікацію стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги:

1) за видом процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги, стандарти якості можна назвати такими, що діють у:

- а) цивільному процесі;
- б) адміністративному процесі;
- в) кримінальному процесі;

2) за сферою поширення:

а) загальні стандарти (ті, які характерні загалом для інституту безоплатної вторинної правової допомоги);

б) окремі стандарти (окремі стандарти діють з урахуванням особливостей процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги);

3) за етапами надання безоплатної вторинної правової допомоги:

а) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час досудового вирішення правових питань чи спорів, в умовах досудового слідства;

б) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час судового процесу.

Крім того, усі групи наведених стандартів можна звести до таких якісних критеріїв, як, наприклад, своєчасність, повнота, компетентність та добросовісність. Якщо ми говоримо про таку якість, як своєчасність, то до неї можна зарахувати такі наведені стандарти: не пізніше семи робочих днів після отримання доручення адвокат проводить перше конфіденційне побачення з клієнтом, з'ясовує обставини справи, отримує від нього інформацію, що має правове значення, ознайомлюється з наявними у клієнта документами та з'ясовує бажаний для клієнта результат. Адвокат повідомляє клієнту, який час і обсяг роботи вимагатимуться для виконання цього доручення та які правові наслідки досягнення результату, що бажає клієнт. Адвокат дотримується встановлених законом процесуальних строків під час надання безоплатної вторинної правової допомоги та реагує на їх порушення іншими учасниками у встановленому порядку. У разі пропущення строків та за наявності підстав, передбачених законодавством, адвокат заявляє клопотання про поновлення строків. Адвокат завчасно належним чином повідомляє суд та клієнта про неможливість прибуття в судове засідання. Тобто це ті стандарти, які гарантують додержання усіх законних вимог щодо строків.

На повноту безоплатної вторинної правової допомоги впливають такі стандарти, як, наприклад, те, що після вивчення обставин справи адвокат переконується в наявності фактичних і правових підстав для виконання доручення та доводить їх до клієнта. Адвокат повідомляє клієнту, який час і обсяг роботи вимагатимуться для виконання цього доручення та які правові наслідки досягнення результату, що бажає клієнт. При цьому адвокат не гарантує клієнтові досягнення певного результату виконання доручення та не сприяє прямо або опосередковано формуванню в нього необґрунтованих сподівань, а також уявлення, що адвокат може вплинути на результат іншими засобами, крім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків. За результатами обговорення адвокат із клієнтом узгоджує правову позицію у справі. Якщо адвокат дійде висновку про відсутність фактичних та правових підстав для виконання доручення, він невідкладно та з урахуванням процесуальних строків складає письмовий правовий висновок у трьох примірниках, перший з яких залишається в адвоката, другий надається (надсилається, передається) клієнту, третій – центру. Адвокат ознайомлює клієнта з правовим висновком, роз'яснює його суть та правові наслідки. У разі неможливості або відмови клієнта від ознайомлення з правовим висновком адвокат зазначає про це у правовому висновку. Адвокат та клієнт визначають коло повноважень, якими клієнт наділяє адвоката з метою виконання доручення, про що зазначається в довіреності (в разі наявності). Після припинення доручення адвокат повертає клієнту отримані від нього документи (копії документів) та/або речі (речові докази) та інформує клієнта про виконану роботу тощо.

Щодо добросовісності надання безоплатної вторинної правової допомоги, то сюди можна зарахувати такі стандарти: якщо адвокат установив, що законний представник діє всупереч інтересам недієздатного, обмежено дієздатного, малолітнього, неповнолітнього, якого він представляє, адвокат вживає всіх доступних йому заходів для захисту законних прав та інтересів клієнта, зокрема повідомляє органи опіки та піклування, правоохоронні органи тощо, складає та надсилає до центру відповідний правовий висновок щодо неможливості здійснення представництва у зазначеній справі. Якщо адвокат з'ясує, що у справі наявний конфлікт інтересів, він має роз'яснити це клієнту та негайно повідомити про це центр тощо.

Відповідно до ст. 31 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду звернень про надання безоплатної правової допомоги, надання неякісної правової допомоги можуть бути оскаржені в установленому законом порядку до суду та в адміністративному порядку [2]. Тобто посадові та службові особи центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги несуть відповідальність за надання неякісної правової допомоги. Оцінювання якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють відповідно до Стандартів, прийнятих Міністерством юстиції, комісії, утворені для цієї мети радами адвокатів регіонів, за поданням відповідних центрів у встановленому порядку. Моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють Координаційний центр із надання правової допомоги та регіональні центри.

Одним із найбільш складних в умовах практики, є методологія оцінювання якості правової допомоги, оскільки такий вид допомоги має дуже суб'єктивний характер. В Україні, як і наприклад,

в Австралії застосовується такий метод перевірки якості надання безоплатної правової допомоги, як анкетування клієнтів. У дослідженні «Вимірювання впливу, якості та ефективності послуг правової допомоги в умовах зменшеного фінансування та збільшення очікувань уряду: досвід Австралії» автори Л. Курран (Liz Curran) та Е. Крокетт (Andrew Crockett), наводять такі дані щодо опитування клієнтів центрів надання безоплатної правової допомоги – із власного досвіду одержання безоплатної правової допомоги, понад 50% респондентів надали позитивну відповідь, що вони б звернулися знову до центру надання правової допомоги у разі виникнення в них інших юридичних питань. Якщо така потреба виникла б у членів сім'ї/друзів, то 27% опитуваних осіб порадили б їм звернутися до центрів із надання безоплатної правової допомоги. Інша анкета, яку отримували клієнти центрів із надання безоплатної правової допомоги, стосувалася безпосередньо якості наданих послуг, зокрема 50% респондентів позитивно оцінили роботу службовців центру, в тому числі й за поважливе ставлення із розумінням. Також понад 80% респондентів зауважили, що службовці вчасно реагували на нестандартні індивідуальні обставини клієнтів і вирішували їх, лише 4% опитуваних негативно оцінили роботу центрів [5].

Відповідно до звіту «Якість юридичних послуг», підготовленого для групи споживачів юридичних послуг, обговорення оцінки якості у правовій сфері, споживачами-клієнтами були наведені такі критерії, яким вони надають значення у процесі отримання юридичних послуг, зокрема акцент робиться не на технічній характеристиці надання юридичних послуг чи вирішенні проблем; найперше, що оцінюють клієнти, це морально-якісну складову частину, зокрема, ставлення до клієнта не як до джерела прибутку, а саме як до особистості, з повагою до проблеми клієнта та розумінням ситуації. Наступне, на що було звернено увагу, – це ефективність та своєчасність процесу надання правової допомоги, забезпечення безперебійного процесу вирішення проблеми, уникнення затягування справи. Не менш важливим виявився критерій результативності, тобто досягнення бажаного для клієнта результату – чи то отримання розлучення, вчасного звернення стягнення на майно, складення заповіту тощо. Чіткість та зрозумілість роз'яснень, без зайвої складної юридичної термінології, чіткі вказівки щодо вчинюваних дій, витрат і передбачуваних результатів також виявилися важливими критеріями для клієнтів. Наступною якістю, яку зазначили клієнти, є досвід, що проявляється через високу обізнаність, альтернативні пропозиції та шляхи вирішення проблем, пристосування до будь-яких проблем, що виникають. Крім того, клієнти звертають увагу на віковий та соціальний критерій, досвід адвоката, його авторитет [6].

Якщо ми говоримо про стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, то вони мають містити вичерпний перелік одержувачів (клієнтів) безоплатної вторинної правової допомоги, перелік документів, необхідних для отримання безоплатної вторинної правової допомоги, інформацію про послідовність дій клієнта-одержувача безоплатної вторинної правової допомоги, інформацію про термін надання вказаної допомоги, вичерпний перелік підстав для відмови у наданні безоплатної вторинної правової допомоги тощо.

Головною умовою оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги має бути максимальна доступність цієї гарантії, з мінімізацією витрат часу й інших ресурсів клієнта, але при цьому містити гарантії якості і відсутності механізму зловживання правом на безоплатну вторинну правову допомогу.

Нині механізм здійснення моніторингу регіональним центром із надання безоплатної вторинної правової допомоги діяльності підпорядкованих йому місцевих центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги полягає у проведенні комплексу заходів із наглядом (спостереження) за діяльністю місцевих центрів, що здійснюються працівниками відділу моніторингу діяльності місцевих центрів регіонального центру періодично або за потребою з метою забезпечення оптимального виконання останніми своїх основних завдань та функцій (вимір досягнутих результатів та співвідношення їх з очікуваними результатами).

Моніторинг охоплює процеси щодо забезпечення діяльності місцевих центрів, зокрема, управління персоналом, матеріально-технічного забезпечення, підтримки та розвитку інфраструктури та інформаційних ресурсів, виконання планів діяльності та досягнення результативних показників, а також процеси, пов'язані з виконанням місцевими центрами інших основних завдань та функцій.

Метою проведення моніторингу є:

- 1) покращення якості роботи місцевих центрів;
- 2) надання консультативно-методичної допомоги працівникам місцевих центрів у виконанні ними своїх основних завдань та функцій;
- 3) відстеження процесу досягнення цілей та запланованих результативних показників діяльності та, у разі потреби, коригування поточного стану;
- 4) сприяння прозорості під час здійснення заходів із заохочення або притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників місцевих центрів;
- 5) сприяння ефективному та раціональному використанню матеріальних, фінансових та людських ресурсів [7].

Інститут безоплатної правової допомоги (як первинної, так і вторинної) є одним із показників демократичної, правової, соціальної держави. Низка міжнародних документів наголошує на тому, що безоплатна правова допомога – це не акт милосердя, а обов'язок держави. Держава цей обов'язок реалізує саме через органи державної влади і управління. Як зазначає С.В. Гончаренко, в історичних джерелах та юридичній літературі знаходимо відомості про ставлення в різні історичні періоди і в різних країнах до забезпечення правовою допомогою вразливих прошарків населення, що дає підстави дійти висновку про постійне опікування з боку адвокатури людей незаможних, хворих, старих, котрі самостійно не можуть захистити свої права і потребують професійного захисту та правового консультування. Але й держава у цих справах зазвичай не стояла осторонь – коли адвокатська спільнота втрачала почуття реальності щодо фінансових можливостей своїх співгромадян і виявлялася неспроможною самостійно ефективно виконувати свою природну функцію, втручання з боку законодавця, як правило, ставало неминучим [8, с. 12]. Нині таке втручання здійснюється державою за допомогою правового регулювання інституту безоплатної правової допомоги, який має забезпечуватися на високому професійному рівні, що є першочерговим показником реалізації цієї функції держави. У рамках міжнародних рекомендацій варто звернути увагу на Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН у 1990 р., відповідно до змісту якого передбачено обов'язок Уряду гарантувати ефективну процедуру і дієвий механізм для реального і рівного доступу до адвокатів усіх осіб, які проживають на його території і підпорядковані його юрисдикції незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного або соціального походження, економічного чи іншого статусу. А також обов'язок забезпечити необхідне фінансування та інші ресурси для юридичної допомоги бідним та іншим незаможним людям. Професійні асоціації адвокатів мають співпрацювати в організації та створенні умов подання такої допомоги [9]. Крім того, Резолюцією (78) Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р. № (78) 8, визнано, що право на доступ до правосуддя та справедливий розгляд є основною ознакою демократичного суспільства. Держава зобов'язана вжити всіх необхідних заходів із метою усунення економічних перешкод для доступу до правосуддя, і наявність відповідних систем юридичної допомоги сприятиме виконанню цього завдання, особливо щодо осіб, які перебувають в економічно несприятливому становищі. Ніхто не може бути позбавлений через перешкоди економічного характеру змоги використати або захистити свої права в будь-яких судах. З цією метою будь-яка особа повинна мати право на необхідну юридичну допомогу в судовому розгляді (Резолюція, 1978) [10]. У Резолюції також наголошено на необхідності забезпечення саме професійної допомоги, що є однією з гарантій якості такої допомоги.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу визначити, що якість надання безоплатної вторинної правової допомоги являє собою поєднання сучасних правових знань та навичок роботи з клієнтом. Під стандартом якості надання безоплатної вторинної правової допомоги варто розуміти нормативно-правове регулювання системи вимог до змісту, порядку і умов надання безоплатної вторинної правової допомоги в інтересах її одержувача (клієнта). Автором запропоновано класифікацію стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, зокрема за видом процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги (у цивільному процесі; адміністративному процесі; кримінальному процесі). За сферою поширення – загальні стандарти (ті, які характерні загалом для інституту безоплатної вторинної правової допомоги) й окремі стандарти (окремі стандарти діють з урахуванням особливостей процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги). За етапами надання безоплатної вторинної правової допомоги виділено: а) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час досудового вирішення правових питань чи спорів, в умовах досудового слідства; б) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час судового процесу. Держава, гарантуючи доступ громадян до інституту безоплатної правової допомоги (як первинної, так і вторинної), має забезпечити належний рівень її якості, що є показником виконання центрами з надання безоплатної правової допомоги функції держави у цій сфері і цілеспрямованого використання коштів Державного бюджету, за рахунок якого здійснюється фінансування надання такої допомоги. Механізм здійснення моніторингу якості надання безоплатної вторинної правової допомоги адвокатами має дуальний характер, оцінювання якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють відповідно до Стандартів комісії, утворених для цієї мети радами адвокатів регіонів, за поданням відповідних центрів у встановленому порядку. Моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють Координаційний центр із надання правової допомоги та регіональні центри.

Література:

1. Аристотель. Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования / сост. и подготовка текста В.И. Еремеев. Санкт-Петербург : Алетейя ; Киев : Эльга, 2002. 832 с.
2. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
3. Оверчук С.В. Умови надання безоплатної правової допомоги в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2016. № 1(13). С. 1–43.
4. Про Затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесах та представництва у кримінальному процесі : Наказ Міністерства юстиції України від 21.12.2017 р. № 4125/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17>.
5. Curran L., Crockett A. Measuring the impact, quality and effectiveness of legal assistance services in a climate of reduced funding and increased government expectations: the Australian experience. *European Journal of Current Legal Issues*. 2016. Vol 22. No 3.
6. Quality in Legal Services. Report prepared by Vanilla Research for the Legal Services Consumer Panel. September 2010. URL: http://www.legalservicesconsumerpanel.org.uk/publications/research_and_reports/documents/VanillaResearch_ConsumerResearch_QualityinLegalServices.pdf.
7. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо здійснення моніторингу діяльності місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги : Наказ Міністерства юстиції України від 26.04.2017 р. № 145. URL: https://www.legalaid.gov.ua/images/legislation/nakaz_145_vid_26.04.2017.pdf.
8. Гончаренко С.В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій. *Адвокат*. 2011. № 11. С. 12–16.
9. Основні положення про роль адвокатів: прийняті VIII Конгресом ООН у 1990 році. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
10. Резолюція 78 (8) Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р. № (78) 8, (78)8. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_132.